

دانش گاہ پیام نور

تفاسیر ادبی قرآن کریم

(رشته زبان و ادبیات عرب)

دکتر حسین حدیدی

www.ketab.ir

سرشناسه	:	حدیدی، حسین، ۱۳۴۳-
عنوان و نام پدید آور	:	تفاسیر ادبی قرآن کریم / گردآورنده حسین حدیدی.
مشخصات نشر	:	تهران: دانشگاه پیام‌نور، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری	:	ثالث عشر، ۲۹۰ ص.
فروست	:	دانشگاه پیام نور؛ ۱۸۲۵. گروه زبان و ادبیات عرب؛ ۱/۱۹
شابک	:	978 964 - 387 - 2
وضعیت فهرست نویسی	:	قیفا.
یادداشت	:	عربی.
یادداشت	:	مقدمه به فارسی.
یادداشت	:	کتابنامه.
موضوع	:	تفاسیر شیعه - قرن ۱۴ - آموزش برنامه‌ای.
موضوع	:	تفاسیر شیعه - قرن ۱۴ - راهنمای آموزشی (عالی).
شناسه افزوده	:	دانشگاه پیام نور.
رده بندی کنگره	:	۱۳۹۳ ۷۱۷۹-۴۳ ج۱ BP۹۸۸
رده بندی دیویی	:	۲۹۷ ۱۷۹
شماره کتابشناسی ملی	:	۲۷۰۴۴۹۰

تفاسیر ادبی قرآن کریم

مؤلف: دکتر حسین حدیدی

ویراستار علمی: دکتر ناصر فیضیانی

تهیه و تولید: مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه پیام‌نور

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

نوبت و تاریخ چاپ: چاپ اول آبان ۱۳۹۳

شابک: ۲ - ۸۶۷ - ۳۸۷ - ۹۶۴ - ۹۷۸

ISBN: 978 - 964 - 387 - 867 - 2

فروش این کتاب فقط از طریق نمایندگی‌های دانشگاه پیام نور مجاز می باشد و فروش

آن در سایر مراکز فروش کتاب موجب تعقیب قانونی فروشنده خواهد گردید

(کلیه حقوق نشر اعم از چاپی، الکترونیکی، تصویری، صوتی و اینترنتی برای دانشگاه پیام نور محفوظ است)

قیمت: ۷۷۰۰۰ ریال

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چند هزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پربار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان، تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاورد انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «إِقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیریاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیریاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلت‌گاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

الفهرس

السابع

مقدمه

فصل اول - الكشاف

١-١ حياة الرمحشري

٢-١ الكشاف و منهجه فى التفسير

٣-١ نموذج من النص التفسيرى

٤-١ للتأملات

أسئلة

فصل دوم - مجمع البيان فى تفسير القرآن

١-٢ المؤلف

٢-٢ مشايخه

٣-٢ تلامذته

٤-٢ مصنفاته

٥-٢ وفاته

٦-٢ مجمع البيان لعلوم القرآن

٧-٢ منهج الطبرسى فى تفسيره

٨-٢ تأويلاته النحوية

٩-٢ النص التفسيرى

١٠-٢ قصة غزاة بدر

١١-٢ تمام القصة

١٢-٢ للتأملات

أسئلة

١٢١	فصل سوم - البحر المحيط في التفسير
١٢٢	١-٣ منهج التفسير
١٢٤	٢-٣ النص التفسيري
١٧٩	٣-٣ للتأملات
١٨٠	استئلة
١٨٣	فصل چهارم - انوار التنزيل و اسرار التأويل (بيضاوي)
١٨٦	١-٤ التعريف بأنوار التنزيل و طريقة مؤلفه فيه
١٨٩	٢-٤ النص التفسيري
٢٠٦	٣-٤ للتأملات
٢٠٧	استئلة
٢٠٩	فصل پنجم - تفسير في ظلال القرآن (سيد قطب)
٢٠٩	١-٥ نشاطات سيد قطب في مجال المطبوعات
٢١٠	٢-٥ أفكاره
٢١٠	٣-٥ فكر الوحدة في خطاب سيد قطب
٢١١	٤-٥ مواجهات سيد قطب السياسية
٢١١	٥-٥ آثاره
٢١١	٦-٥ الوثيقة الأساسية للجماعات الإسلامية (كتاب معالم الطريق)
٢١٢	٧-٥ تفسيره و منهجه فيه
٢١٣	٨-٥ النص التفسيري
٢٣٣	٩-٥ للتأملات
٢٣٣	استئلة
٢٣٧	فصل ششم - الميزان في تفسير القرآن (العلامة السيد محمد حسين طباطبائي)
٢٣٩	١-٦ النص التفسيري
٢٥٦	٢-٦ بحث فلسفي و دفع شبهة
٢٨٢	٣-٦ للتأملات
٢٨٥	استئلة
٢٨٧	اجوبة الأسئلة
٢٨٩	منايع

تقدیم

پدر بزرگوارم

حضرت آیه الله خیرالدین حدیدی

وزباده توسست مستی من

امکان و حدوث و پستی من

شعر از آیت الله منیرالدین حدیدی

از جلوه توسست هستی من

بر هستی و مستیم گواه است

مقدمه

الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی افضل الانبیاء و المرسلین و السلام علی اهل بینه الطیبین الطاهرین المعصومین سیمّا بقیه الله فی الارضین. اما بعد: سپاس و درود فراوان خدای منان را که اولاً: توفیق حیات در کشور شیعه به ما عطا فرمود که با کمترین زحمات دسترسی به اهل علم و کتب قرآنی برای هر طالبی فراهم می آید. ثانیاً: شکر بی پایان آن هادی سبحان را که ما را در مسیر رهسپردگان الهی قرار داد و عشق و علاقه به کتاب عظیم خود را در قلب ما مستقر فرمود. ثالثاً: سعادت آن را به این حقیر عطا فرمود تا قدمی هر چند کوچک در خدمت به قرآن بردارم.

معنی تفسیر

تفسیر به معنی بیان کردن، فهماندن و پرده برداشتن است که درجه ای بالاتر و گسترده تر از ترجمه محسوب می شود. معنی جامع تفسیر، پرده برداشتن از چهره قرآن است به نحوی که هیچ چیز از آن مبهم و نامفهوم نماند؛ اگرچه دروازه ورود به تدبیر و اندیشه در قرآن همین فهم آغازی، ابتدایی و بی پرده آن است؛ اما متن قرآن در بسیاری از عبارات، محتاج به تفسیر بوده و ترجمه به تنهایی کفایت نمی کند. با مثالی از قرآن این مطلب روشن تر می شود: در آیه: «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى» (طه/ ۵) چه بسا، یک عرب زبان، کم اطلاع از تفسیر یا خواننده ترجمه قرآن گمان کند که خداوند رحمان بر عرش استقرار جسمانی می یابد! و برای او شبهه پیدا شود که حرف «علی» بر و نوعی نشستن دلالت می کند و حال آنکه خداوند منزّه از زمان و مکان، محیل، جهت و امثال

آن است و خواننده در این شبهه باقی خواهد ماند تا آنجا که انحراف عقیده پیدا می‌شود و فرقه مجسّمه پیدا می‌شود که قائل به تجسیم خداوند بودند؛ ولی چون به تفسیر صحیح مراجعه کند، پی خواهد برد که منشأ این شبهه، لغت «استوی» است که هم به معنی استقرار جسمانی و هم به معنی استعلاء، ترفع و تصرف معنوی است؛ چنانچه در شعر عرب آمده:

قَدْ اسْتَوَى الْبِشْرُ عَلَى الْعِرَاقِ بَغِيرِ حَرْبٍ وَ دَمٍ مِهْرَاقِ

یعنی: جناب بشر بر عراق مسلط و چیره شد بی آنکه جنگی واقع شود و یا خونی ریخته گردد. پس مشخص است که «استوی» در آیه مذکور، به همین معنا یعنی استعلاء، برتری و تسلط است و به معنای نشستن در مکان خاص نیست. پیغمبر اکرم (ص) نیز فرمود: «الْقُرْآنُ ذُلُوقٌ ذُو وَجْهِ، فَأَحْمِلُوهُ عَلَى أَحْسَنِ الْوُجُوهِ»^۱ یعنی قرآن معانی گوناگونی دارد، آن را به بهترین صورت معنایی آن حمل کنید.

لغت تفسیر

تفسیر بر وزن تفعیل از ریشه «فسر» است. لغویون در معنی «فسر» گفته‌اند:

۱. **الْفَسْرُ، إِظْهَارُ الْمَعْنَى الْمَعْقُولِ**^۲ (فسر، آشکار کردن معنی معقول است).

۲. **الْفَسْرُ، هُوَ بَيَانٌ وَ تَفْصِيلٌ لِلْكِتَابِ**^۳ (فسر، یعنی بیان و شرح برای کتاب).

۳. **الْفَسْرُ، الْبَيَانُ**^۴ (فسر یعنی بیان و آشکار کردن).

لغت تفسیر، در موضوع روشن کردن معانی و الفاظ و کلمات به کار می‌رود.^۵ و گفته‌اند که کلمه «فسر» متقارب کلمه «سفر» است با این تفاوت که فسر در اظهار معنی معقول به کار می‌رود ولی کلمه سفر در کشف و آشکار کردن امور ظاهری به کار می‌رود.^۶ این تفاوت، موضوع قطعی و کاملاً درست نیست ولی در اکثر موارد چنین است یعنی فسر در کشف و پرده‌برداری و آشکار و آشکار کردن امور معقول به کار

۱. عوالی اللّٰهالی، ج ۴، (ص) ۱۰۴، ح ۱۵۳.

۲. مفردات راغب اصفهانی.

۳. کتاب «العین» خلیل بن احمد الفراهیدی.

۴. مجمع البحرین، طریحی.

۵. مفردات راغب اصفهانی.

۶. التفسیر و المفسرون، مرحوم محمد هادی معرفت ص ۱۴ و الاتقان سیوطی ج ۲ (ص) ۵۵.

می‌رود و لغت سفر در اظهار و کشف امور ظاهری و مادی مانند، «أَسْفَرَ الصُّبْحُ» یعنی صبح آشکار شد با توجه به معانی لغوی تفسیر یعنی آشکار و واضح کردن و شرح و بیان معانی الفاظ و جملات. کلمه تفسیر از نظر معنی بر مبالغه نیز دلالت دارد.^۱ چون صیغه تفعیل در مواردی بیانگر مبالغه در معنی است.

لغت تفسیر در قرآن تنها یک‌بار به کار رفته است. «وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا» (فرقان/۳۳) (آنان هیچ مثلی برای تو نمی‌آورند مگر اینکه ما حق و بهترین تفسیر و معنی را برای تو می‌آوریم (تا ایشان را مجاب نمایی).

مفسرین در مراد از «أَحْسَنَ تَفْسِيرًا» گفته‌اند: که معنی آن «تبیین»^۲ و «بیان»^۳ و «بهترین معانی»^۴ و «بیان و کشف»^۵ و «برده‌برداری از آنچه سخن بر آن دلالت می‌کند» و «مبالغه در اظهار معنی معقول است»^۶.

آنچه در این معانی مشترک است، برده‌برداری و بیان و آشکار کردن معنی است. لذا از نظر تفاسیر گوناگون با سبک‌ها و روش‌های مختلف تفسیری اختلافی در این نیست که مراد از تفسیر، آشکار کردن و بیان معانی کلمات و جملات است و تفسیر قرآن هم به همین معنی دلالت دارد.

معنای اصطلاحی تفسیر قرآن

مفسران در تعریف تفسیر قرآن تعاریف گوناگونی را به کار برده‌اند که اکثر آنها با یکدیگر قابل جمع است. مانند:

۱. التفسیر: فهو ایضاح مراد الله جلّ و علا من کتابه العزیز.^۷ تفسیر آشکار کردن مراد خدای جلّ و علا از کتاب عزیزش.
۲. علم يُبحثُ فيه عن معانی الفاظ القرآن و خصائصه.^۸ تفسیر علمی است که در آن از

۱. مفردات راغب اصفهانی.
 ۲. رجوع شود به تفسیر اثنی عشری ج ۹ (ص ۳۳۴)، و تفسیر صلفی ج ۴ (ص ۱۲)، و شیر ج ۱ ص ۳۶۳.
 ۳. تفسیر نمونه ج ۱۵، ج ۱۵ (ص ۷۹).
 ۴. تفسیر تبیان ج ۷ (ص ۳۸۸).
 ۵. تفسیر مجمع البیان ج ۲ (ص ۱۶۹).
 ۶. تفسیر جوامع الجامع ج ۳ (ص ۱۳۷).
 ۷. نساء/۵۹.
 ۸. مقدمه تفسیر المیزان.

الفاظ قرآن و ویژگی‌های آن بحث می‌شود.

۳. التفسیر هو بیان معانی الآیات القرآنیة و الكشف عن مقاصدها و مداليلها.^۱ تفسیر بیان معانی آیات قرآن و کشف و پرده‌برداری از مقاصد و دلالت‌های آن است.

۴. التفسیر، کشف المراد عن اللفظ المشکل.^۲ تفسیر پرده‌برداری از مراد و منظور لفظ مشکل است.

۵. تفسیر، تلاش برای از بین بردن مشکل در دلالت کلام است نه مجرد کشف معنی از لفظ مشکل.^۳

۶. تفسیر به معنای روشن کردن و پرده‌برداری چهره کلمه یا کلامی است که براساس قانون مجاوره و فرهنگ مفاهمه ایراد شده باشد و معنای آن آشکار و واضح نباشد.^۴

۷. ابوحنیان گفته است: تفسیر علمی است که در آن از چگونگی تلفظ قرآن و مدلولات و احکام فردی و ترکیبی آنها و معانی آنها در حال ترکیب بر آن معانی حمل می‌شود و بحث‌های مربوط به آنها.^۵

۸. تفسیر یعنی بیان معانی آیات قرآن مجید و کشف مقصود و مضمون آنها.^۶

۹. تفسیر علم به نزول و شئون و قصص قرآن و اسباب نزول آنها و علم به مکی و مدنی، و محکم و متشابه، و ناسخ و منسوخ، خاص و عام، مطلق و مقید، مجمل و مبین، حلال و حرام، وعده و وعید، و امر و نهی، و عبرت‌ها و أمثال آیات است.^۷

۱۰. تفسیر محصل مدلول آیه است، و بحثی را تفسیری می‌توان گفت که در محصل معنی آیه تأثیر داشته باشد.^۸

با توجه به تعاریف ارائه شده، آن چیزی که در اغلب تعاریف محور قرار گرفته «کشف مراد خدای تعالی از آیات قرآن است» کوتاه‌ترین و جامع‌ترین تعریف را می‌توان تعریف «محصل مدلول آیات» در نظر گرفت یعنی با توجه به مقدمات لازم برای ورود به تفسیر قرآن و بعد از رعایت شرایط تفسیر نتیجه‌ای که از مراد و منظور آیات گرفته می‌شود تفسیر قرآن نامیده می‌شود. البته این نتیجه و کشف مراد (تفسیر قرآن) با

۱. اصول کافی، باب اختلاف حدیث.

۲. تفسیر البصائر، ج ۱ (ص) ۱۶۹.

۳. تفسیر الکاشف، ج ۱ (ص) ۱۶۹.

۴. تفسیر المیزان ج ۱ (ص) ۲.

۵. مجمع البیان ج ۱ مقدمه.

۶. التفسیر و المفسرون، محمد هادی معرفت ج ۱ (ص) ۱۴.

۷. نسیم ج ۱ (ص) ۵۲.

۸. الاتقان، سیوطی، ج ۲ (ص) ۵۵۱.

فرض صحت روش استنتاج و آشکار کردن محصل و مراد آیات دارای شدت و ضعف خواهند بود چون توان علمی انسان‌ها و نوع تلاش آن‌ها در تفسیر مانند یکدیگر نیست و از این جهت است که در معنی تفسیر گفته‌اند: علم تفسیر همان فهم مراد الله تعالی از قرآن به حدّ توان بشری با استناد به قواعد و اسلوب تفسیری و با استناد به قرآن و احادیث صحیح از معصومین صلوات الله علیهم است.^۱ با توجه به معنای لغوی و اصطلاحی تفسیر روشن می‌شود که تمام تلاش‌های مفسرین برای کشف مراد آیات است.

کتابی که پیش رو دارید به نام «تفاسیر ادبی قرآن» می‌باشد که از تفاسیر مشهور و معتبر، قسمت‌هایی به زبان عربی آورده شده جهت شناخت دانشجویان عزیز کارشناسی ارشد به روش و اسلوب این تفاسیر و آشنایی آنان با متون تفسیری، ترتیب این کتاب به صورت ذیل می‌باشد:

۱. زندگینامه مختصری از مفسر همراه با تاریخ تولد و وفاتش.
۲. ذکر بعضی از آثار مشهور مفسر.
۳. روش و اسلوب تفسیر.
۴. یک یا چند سوره همراه با تفسیر آن از کتاب تفسیر مورد نظر.
۵. آخر هر تفسیر، بعضی از لغات از لحاظ صرفی و نحوی بررسی شده است.

دکتر حسین حدیدی
عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور
تهران ۱۳۹۰